

BİRİNCİ TBMM'DE HİLÂFET VE SALTANAT MESELESİ ÜZERİNE BAZI NOTLAR

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ORAL*

ÖZET

Mondros Mütarekesi'nden sonraki koşullar, Türk Kurtuluş Savaşı'nı zorunlu kılmış ve bir siyasal oluşumu beraberinde getirmiştir. Bu oluşum, TBMM'nin kurulması ile İstanbul'a karşıt bir hükûmet şeklini almıştır. Türk Kurtuluş Savaşı döneminde TBMM'nin Osmanlı yönetimine bakış açısı, esas olarak Hilâfet ve Saltanat kavram ve kurumlarına yaklaşımında kendini göstermiştir. Bu konular üzerindeki Meclis görüşmeleri, savaş sonrası gidişatı da açıklayıcı bir niteliktedir. Bütün bu gelişmeler, Osmanlı iktidarının tasfiyesi sürecine ve demokratik bir yönetimin kurulması çalışmalarına da açıklık kazandırmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Kemal Atatürk, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, Hilâfet, Saltanat, Osmanlı Hanedanı.

* Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. (mustoral@akdeniz.edu.tr)

ABSTRACT

The conditions after Mudros Armistice made Turkish Struggle War inevitable putward political formation. This formation took shape of a government opposite to the one in Istanbul with the establishment of Turkish Grand National Assembly. It was seen in its attitude towards the institutions such as Sultanate and Caliphate during the National Struggle. The discussions in this assembly on this subject clarified the process after war. All these developments clarify efforts of establishing democratic administration and the process of discharging Ottoman government, too,

Key Words

Kemal Atatürk, The First Turkish Grand National Assembly, Caliphate, Sultanate, Ottoman Dynasty.

Giriş

Fransız Devrimini'nden bu yana Batı tarihinde görülen bütün siyasî sınıf mücadelelerinin “devlet” çevresinde döndüğü, yani iktidarın herhangi bir sınıf/sınıflar veya sınıflar ittifakı tarafından elde edilmesi veyahut korunması etrafında cereyan ettiği görülmektedir. Bolşevik Devrimini'nden sonra bile devlet aygıtının büyük bir bölümünün, devlet iktidarının proleterya ve köylülük ittifakı tarafından ele geçirilmesi durumunda bile olduğu gibi kaldığını, bizzat hareketin liderleri belirtmişlerdir. Bu noktada “devlet iktidarı” ile “devlet aygıtı” terimleri farklılıklar arz etmektedir. Kısacası, sınıf mücadelelerinin hedefi, devlet iktidarındır ve bunun sonucunda devlet iktidarını ellerinde tutan sınıf ya da sınıflarca devlet aygıtının kendi hedefleri doğrultusunda kullanılmasıdır¹.

Buna karşılık, Türk Devrimi ise gerek Fransız gerekse Bolşevik devrimlerinden oldukça farklı bir gelişim ve oluşum süreci izlemiştir. Türk Devrimi'nin en bariz özelliklerinden birisi, “ideolojik istiklâl” düşüncesine öncelik vermiş olmasıdır. Bu istiklâl, TBMM'nin, Amerikan kapitalizmi ile Bolşevik sosyalizmi dışında kendine özgü bir tutum belirleme amacına matuftur. Bunun yanına Osmanlı idaresine karşı tavrını da eklemek gerekir. TBMM'nin Osmanlı yönetimi karşısındaki tutumu, yeni Türkiye Devleti'nin karakterini belirleyen önemli unsurlardan birisi olmuştur. Osmanlı yönetimi deyince, devlet anlayışının en önemli iki simgesi sayılan Hilâfet ve Saltanat kurumları ön plâna geçmektedir. Ki Osmanlı karşısında TBMM'nin tavrını belirlemek, Türkiye Cumhuriyeti'nin oluşum sürecinin bir yönünü de açıklamak demektir.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından (30 Ekim 1918) İzmir'in işgaline (15 Mayıs 1919) kadar geçen evreye Mütareke Devri adı verilmektedir. Mondros Mütarekesi'nden itibaren Osmanlı'nın geleneksel yönetim biçimi olan Padişahlık, siyaset bilimi terimleriyle ifade edersek monar-

¹ İktidar ve iktidarın kullanımı için ayrıntılı olarak bkz: Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, Çev.Yusuf Alp ve Mahmut Özişik, 4.B., İstanbul, 1994, s.30-31.

² Halifelik ve Hilâfetin tarihçesi için bkz: Thomas W. Arnold, *The Caliphate*, Oxford, Clarendon Press, 1924; Bernard Lewis, *İslâmın Siyasal Söylemi*, İstanbul, Cep Kitapları, 1993. Osmanlı Saltanatı hakkında bkz: Halil İnalcık, “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telâkisiyle İlgisi”, *AÜ SBF Dergisi*, Nu.XIV/1 (Mart 1959), s.69-94; A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford, 1956.

³ Bir örnek için bkz: Celâl Nuri (İleri), “Bizde Cumhuriyetin İlgâsı”, *Âti*, 6 Teşrînisânî 1334, s.1; Aynı yazar, “Hilâfet”, *Âti*, 24 Teşrînisânî 1334, s.1.

şik yönetim, Hilâfet ve Saltanat² kavramları etrafında tartışmaya açılmıştır³. Bazı çevreler de, kamuoyuna, Saltanatın demode olmuş bir kurum olduğu düşüncesini yayarak, cumhuriyetin ilânını hazırladıkları şayiasını yayıyorlardı (Şubat 1919). Bazı İttihatçıların ise Mehmet Vahdettin'in yerine Veliâht Abdülmecit'in geçirilmesi yönünde plânlar hazırladıkları söyleniyordu⁴. Bunlara Saray'ın ve Babiâli'nin işgalci güçlerle işbirliği de ekleneince, müdafaa-i hukuk, muhafaza-i hukuk adlarıyla örgütlenen bölgesel kurtuluş dernekleri padişaha ve onun hükûmetine oldukça sert çıkışlarda bulunmuştur.

Mütareke Döneminde Osmanlı İktidarı Meselesi

Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, Padişaha 7 Haziran 1919 tarihli şu telgrafı gönderir⁵: “Paris Sulh Konferansı hükümet-i seniyye-yi mülûkânelerinin mukadderâtı hakkında kat’î kararını itâ eylemek üzere Osmanlı heyet-i Murahhasını davet ediyor. Ecdâd-ı azametinizin size ve teb’a-i sâdikalarına tevdi buyurdıkları istiklâl ve hâkimiyetin takyîd ve tahdîdi onun kemâl-i mutlakiyeti yolunda her türlü varlığından tecerrüd eden Müslümân ve Türk vicdânının her neye de mal olsa kabul edemeyeceği bir zillet ve taht-ı hilâfete izâfe edilemeyecek bir mezelleştir. Fatih’in, Sultan Selim’in vâris-i hakîkîsi tanıdığımız zât-ı hilâfet-penâhîlerinin cevher-i istiklâli ref’ edilecek bir tâc’a tenezzül buyurmayacakları hususunda izzet-i nefis-i hümâyûnlarına emniyetimiz ber-kemâldir. Ya müstakilen milletinizle yaşayacağınızı veya şerefsiz bir saltanata hatime çekeceğinizi lisân-ı izzetü’l-beyân-ı ecdâda yakışır bir celâdetle Avrupalılara ilâm buyurunuz sevgili padişahımız.”

Bu telgraf, Anlaşma Devletleri'nin İstanbul'u yalnızca Hilâfet merkezi olarak bırakmak ve başkenti Anadolu'da bir yere nakletmek tasarılarına karşı sert bir tepkidir. 10 Ağustos 1920 tarihinde Osmanlı Murahhas heyetine imzalatılan Sevrés Antlaşması, bu tasarıların izlerini taşımaktadır. Osmanlı padişahının, Sevrés Muahedesi'nin “Türkiye, herhangi bir devlet ta-

4 Gotthard Jaschke, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, Çev. H. Örs, Ankara, 1972, s.117.

5 Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (Bundan sonra kısaca TİTE) Arşivi Kutu.97, Gömlek.23, Belge.23.

biyetinde veya himayesinde bulunan Müslümanlar üzerinde her türlü nüfuz, hakimiyet ve yargı haklarından resmî olarak feragat eder" fıkrası gereğince, halifelik haklarını bıraktığı söylenebilir. Sevrés Antlaşması'na giden süreçte, Sadrazam Tevfik Paşa ile İstanbul'daki İngiliz yetkilileri arasında 30 Mart 1919 tarihinde hazırlanan bir gizli anlaşma taslağının bazı noktaları değiştirilerek, 12 Eylül 1919 günü taraflarca imzalanan ve Damat Ferit Paşa ile Padişahı Mehmet Vahdettin'in onayından da geçen bu anlaşma taslağının imza gününün Sivas Kongresi'nin hemen ertesine rastlaması dikkat çekicidir.

Bu taslaktaki bazı hükümler şöyle özetlenebilir: İstanbul, Hilâfet ve Saltanat merkezi olarak kalmaya devam edecek; Türkiye, manevî (hilâfet) gücünü, Britanya'nın Müslüman kolonilerinde İngiltere'den yana kullanacak; barış koşullarına dönülünce, Osmanlı Padişahı ile İngiliz Hükûmeti arasında bu esasları geliştirecek özel (gizli) bir anlaşma yapılacak. Sina Akşin'e göre Vahdettin'in bu gizli anlaşma tasarısının hazırlık aşamalarında halifelik üzerinde ısrarla durması "Hilâfetin Vatikanlaştırılması" sürecini başlatmıştır⁶. Aslında Osmanlılar arasında "ruhanî hilâfet" deyimiyile Hilâfet'in Papalık'la nitelik bakımından eşdeğer konuma getirilmesi yönündeki fikirler⁷ uzun süredir bilinen tarihsel bir hakikattir.

"Ruhanî Hilâfet" deyimini, İngiliz oryantalistleri, özellikle Wilfrid Scawen Blunt tarafından geliştirilmiştir⁸. İngiliz oryantalistleri, halifeliğin gerçek sahibinin Kureyş soyundan Araplar olduğunu belirterek, Hilâfetin Araplara verilmesi gerektiğini ileri sürüyorlardı. Bu fikirler, Cemalettin Efganî gibi önde gelen İslâmcı düşünürler nezdinde de kabul görmüştür⁹. İngiltere'nin, halifenin ruhanî gücüyle yakından ilgilenmesi, kuşkusuz Bri-

6 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, C.I, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s.571-72.

7 Bir Osmanlı Ermenisi olup bir süre İsveç Sefaretinde çalışan Baron D'Ohsson (asıl adı Ignatius Mouradgea'dır), "Tableau Général de l'Ottoman Empire" (1787) adlı eserinde, "Sultanın ruhanî otoritesi"nden bahsediyor ve Osmanlı padişahına "Müslümanların Papası" ismini veriyordu. (Arnold, *The Caliphate*, s.170.)

8 Blunt'un Hilâfet ve İslâmiyet hakkındaki düşünceleri için bkz: Wilfrid Scawen Blunt, *The Future of Islam*, London, Kegan Paul, 1882. Bu kitabın özellikle "The Modern Question of the Caliphate" (s.48-89) ile "England's Interest in Islam" (s.174-215) başlıklı bölümlerine bakınız.

9 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, Ankara, 1978, s.331-33.

tanya'nın Müslüman kolonilerinin idaresiyle yakından ilgilidir. Kurtuluş Savaşı yıllarında TBMM'nin, pek çok olumsuz ve karşıt bir tutum geliştirmesine karşın, halifeye ve Hilâfet makamına karşı böyle bir politika içerisine girmemesinin nedenleri, Türk Kurtuluş Savaşı'na sempatiyle bakan, hatta Hindistan ve Rusya örneğinde olduğu gibi, somut yardımlarda bulunan Müslüman ülkelerinin desteğini kaybetme endişesinden kaynaklandığı söylenebilir. Mustafa Kemal'in de bu konuda dikkatli hareket ettiği görülmektedir.

Yalnızca İngilizler değil, diğer Batılı oryantalistlerin de Osmanlı halifeliğine karşıt bir tutum içinde oldukları görülmektedir. Örneğin meşhur Hollandalı şarkiyatçı Christian Snouck Hurgronje, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı-İslâm halifesinin en önemli yetkilerinden birisi olan cihadın temelsiz bir söyleme dayandığını vurgulayan yayınlar yapmıştır¹⁰. Hurgronje, Osmanlı Halifesinin İngilizler ve müttefiklerine karşı cihat ilânını "Kutsal Savaş: Alman Malı" başlıklı makalesiyle alaya almıştır. Gerçekte bu sıralarda Hilâfetin Osmanlı Türkleri nezdinde de itibar kaybına uğramış olduğu görülmektedir.

Alman Türkoloğu Gotthard Jaschke, gizli bir Rus raporuna dayanarak, Birinci Dünya Savaşı sırasında İttihat ve Terakki Komitesi içinde Hilâfet makamının geleceği konusunda üç farklı yaklaşım olduğunu belirtmektedir: Ahmet Rıza Bey, Padişahın dünyevî gücünün halife unvanından kaynaklanan manevî gücünden ayrılması ve bunun Şeyülislâmlığa devrini; Talât Paşa, Padişahın halife olarak kalmasını, ancak manevî gücünün halifeler soyundan gelen imamlara bırakılmasını savunuyordu. Enver Paşa ise, Sultan Mehmet Reşat'ı halife olarak tutmak istiyor, ancak bazen Hilâfeti Şeyh Ahmed es-Senusî'ye devretme tehdidiyle Padişahı korkutuyordu. Şeyh Ahmed es-Senusî'ye 1914 senesi sonlarında Afrika'nın bütün Müslüman halklarını ayaklandırabilirse, kendisinin halifelik makamına geçireceği vaadinde bulunulmuştu¹¹. Bu vaadi yapanın Enver Paşa olması kuvvetle muhtemeldir.

¹⁰ Yazarın bu konudaki yayınları için bkz: *Verspreide Geschriften*, C.III, Leiden, 1923.

¹¹ Jeschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s.116.

Buna benzer bir konu TBMM'de Londra Konferansı'na gidecek kurul-
la ilgili olarak 5 Şubat 1921 tarihinde yapılan gizli oturumda gündeme gel-
mişti. Bundan üç gün sonra da TBMM'de Ankara Hükûmeti ile İstanbul
Hükûmeti arasında bu konferansla ilgili kimi yazışmaları konu alan kapa-
lı bir birleşim daha yapılmıştı. Bu oturumda Burdur mebusu Mehmet Akif
(Ersoy), TBMM Hükûmeti'nden İstanbul Hükûmeti'ne gönderilecek kon-
feransla ilgili telgrafa almaşık (alternatif) bir telgraf metni okumuştur. Bu
metinde, İstanbul'un "Hilâfet ve Saltanat makamını (Papalık) maddî güç-
ten yoksun ve gayrı meşru şekle sokmak üzere olduğu" ifadesi bulunuyor-
du. Bunun üzerine Mustafa Kemal, Halifelik tabiriyle Papalık deyiminin
birlikte kullanılmasının sakıncalı ve zamansız olduğunu vurgulamıştır¹².

Bu gibi sözlerin vakitsiz ve sıklıkla kullanılmasının, 'Türk Kurtuluş
Savaşı'nın manevî gücünü sekteye uğratabilme, hatta Türkiye'nin Müslü-
man dünyasındaki olumlu imajının ve bu ülkelerle ilişkilerinin yıpranma-
sına neden olabilme' ihtimali, Mustafa Kemal Atatürk'ü bu konuda tem-
kinli olmaya sevk etmiş olmalıdır. Nitekim müdafaa-i hukuk ve muhafaza-i
hukuk cemiyetleri, İstanbul'un yalnızca Hilâfet merkezi olarak kalmasına,
hükûmet merkezinin ise Anadolu'da herhangi bir şehre taşınması tasarıla-
rına şiddetle tepki göstermişlerdir¹³.

Aziziye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin "Dersaadet İtilâf mümessille-
rine" keşide edilen telgrafı buna güzel bir örnektir¹⁴: "Her milletin her
kavmin itikâd-ı diniyesine mugayyir teklifâtun mesmû' olmayacağı, biz
İslâmlarda ise Hilâfetle Saltanatın vahdeti bizde hürmet olan ictima-i di-
niyyesi cümlesinde bulunduğu hâlde İngiltere Hükûmeti başvekili Loyd
Corc'un İstanbul ve Boğazların beynelmilel bir hâle ifrâ'ına Türk Hükû-
meti'nin yeni merkezinin Anadolu'da olacağı ve İstanbul'un yalnız hasr-ı
hilâfet bir pâ-yi taht-ı dinî olarak kalacağına dair sulh konferansına tekli-

12 Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, C.I, Kültür Yayınları, Ankara, 1985, s.411-415.

13 Bu konuda Erzurum'da bulunan İngiliz kontrol subayı Yarbay Alfred Rawlinson ile Kâzım Karabekir Paşa arasında 27 Aralık 1919'da vukubulan konuşma tutanakları için bkz: Kâzım Karabe-
kir, *İstiklâl Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1960, s. 394-397.

14 TİTE Arşivi Kutu.20, Gömlek.96, Belge.96.

fâtta bulunacağı gazetelerde görülmektedir. Hilâfetle saltanatı tefrîk ederek İslâmları acîz-i mezelfet içinde yaşamak üzere garîb bir tarz-ı idareyi te'sîs ve bütûn manâsıyla altı asırlık saltanat-ı mu'azzama-i osmaniye'nin der-şehûrî olan Tarih-i Osmanî'nin bütün bedâyi'ini muhtevî İstanbul'umuz hakkındaki ihtirasât-ı icrâ' zımında ibâret cereyân-ı efkâre mücadele ve mücadele ile mukabilî muhabbet-i vataniyye ve hamiyet-i diniyenin ilka' eylediği azm-i kuvvî ihtiyar eyfedik. Selâmet-i cihânı ihlâl edenlere râci' olmak üzere işbu protestomuzun hükümet-i matbu'anıza iblâğı müsterhemdir."

Bu metinde Osmanlı geleneksel iktidarının ve iktidar aygıtlarının Batılı işgalci güçler tarafından ortadan kaldırılmak istendiğine dikkat çekildiği, Osmanlı iktidar sembollerinden biri olan başkent İstanbul'a ise ayrıca vurgu yapıldığı görülmektedir. Gerçekten de 93 Harbi'nden itibaren, İstanbul'un işgal edilmesi ihtimaline karşı, Osmanlı başkentinin Anadolu'da bir yere taşınması düşünülmüş, bunun için hazırlıklar yapılmıştı. Bu savaş sırasında Sultan II. Abdülhamit'in İstanbul'un Rus işgaline maruz kalabileceği düşüncesiyle, başkent Bursa'ya taşınması için hazırlıklar başlatılmıştı. 1912-1913 Balkan Savaşları sonrasında ise Bursa ve Konya başta olmak üzere, pâyitahtın bir Anadolu şehrine nakledilmesi şekilde düşünülmüştü. Birinci Dünya Savaşı sırasında da Konya'ya... Başkent seçenekleri arasında Selçuklu ve Osmanlı yönetimlerine başkentlik yapmış olan şehirlerin düşünülmüş olması, dikkat çekmektedir. Kurtuluş Savaşı sırasında ise Kasım 1921 gibi erken bir tarihte Ankara'nın başkent olması yönünde TBMM'ye lâyhalar verilmişti¹⁵.

Osmanlı Meclis-i Mebusânı, 16 Mart'ta İstanbul'un Anlaşma Devletleri tarafından resmen işgali üzerine, 18 Mart'ta bir toplantı yaparak faaliyetlerini tatil etme kararını almıştı. Bundan sonra mebusların bir kısmı işgal güçlerince Malta'ya sürülmüş, bir kısmı da Ankara'da toplanacak olan Büyük Millet Meclisi'ne iltihak etmişti. Mebusân Meclisi de Vahdettin'in 11 Nisan 1920 tarihli buyruğu gereğince süresiz olarak tatil edilmişti. Os-

¹⁵ Bu konuda daha ayrıntılı olarak şu esere bkz: Bilâl N. Şimşir, *Ankara... Ankara: Bir Başkent'in Doğuşu*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1988.

manlı Meclisi 18 Mart'ta dağılınca, Ankara'da yeni bir meclis toplanması kararı alınmıştı. Bunun üzerine Ankara'da toplanması tasarlanan Meclis için 19 Mart tarihinde bir seçim bildirisi yayımlanmıştı. Bildirinin müsvedesinde "Kurucu Meclis" (Meclis-i Müessisân) terimi kullanılmıştı. Bu terimin kullanılmasındaki amacın, toplanması plânlanan Meclise, kurulması tasarlanan devletin yönetim biçimini belirleme yetkisi verilmesini sağlamaktan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Ancak Mustafa Kemal, Kurucu Meclis deyiminin kullanılmasındaki amacı açıklamak istemediği için, "halkın alışkın olmadığı bir terimdir" diye kimi komutanlar tarafından uyarılmıştı. Bunun üzerine "olağanüstü yetkili bir meclis" deyiimiyle yetinilmiştir¹⁶. Meclisin amacı ise, "Hilâfet ve Saltanat makamının bağımsızlığının korunması, ulusal bağımsızlık ve ulusal sınırlarımız içerisinde yaşama olanağı verecek bir barışı sağlayacak önlemleri geliştirmek ve uygulamak" olarak ifade edilmiştir¹⁷.

TBMM'nin ilk açıldığı günlerde bazı Milletvekillerinde padişahla uzlaşma temayülünün ortaya çıkması, mebuslar arasında fikir ayrılığına neden olmuştur. Meclis, "Hilâfet ve Saltanatı, vatan ve ulusu, ulusal egemenlik ilkesinin gerektirdiği esaslar içinde kurtarmak" ilkesini benimsemişti. Bunda bir ikiliğin olduğu görülmektedir. Bu ikiliğin, Mecliste tutucu ve devrimci görüşlerin bir arada bulunmasının yanı sıra, bir taraftan Saltanat ve Hilâfeti kurtararak monarşiyi devam ettirmek, diğer yandan da ulusal egemenlik ilkesini benimsemek ve siyasî kurumları buna göre oluşturarak demokrasiye yönelmek isteğinden kaynaklandığı söylenebilir. Bu amaç, bir müddet sonra mebuslarca anlaşılınca, hararetle tartışmalara neden olmuştur.

Mustafa Kemal'in 24 Nisan 1920'de İcra Vekilleri Heyeti seçilmesi hakkında verdiği önerenin sonuna düşülen notta, "Padişah ve Halife bası ve zordan kurtulduğu zaman Meclisin düzenleyeceği yasal ilkeler içinde konumunu alacaktır" deniyordu. Bu ifade, halife-sultanın mağdur durumda olduğunu düşünen ve bu makamla uzlaşma gereğine inanan mebus-

¹⁶ Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, Atatürk Araştırma Merkezi (AAM) Yayınları, Ankara, 1991, s.288.

¹⁷ A.g.e., s.300.

ların hücumuna uğramıştır. Önergesinin nedenini, “Meclisteki İstanbul’la uzlaşma eğiliminde olanların bu konuda muhtemel bir denemeye girişmelerini engellemek” şeklinde açıklayan Mustafa Kemal¹⁸, kendisine yakın olan mebuslarla birlikte İstanbul’la uzlaşma isteğinde değildi. Üstelik bunun doğru bir yaklaşım olmadığını birçok defa ifade etmişti.

29 Nisan 1920 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu ile İstanbul-Ankara arasındaki “fetvalar savaşı”, uzlaşma eğiliminin mebusların gündeminden düşmesine neden olmuştur. 10 Nisan 1920 günü Padişahın bir buyruğu, Sadrazamın bir bildirgesi ve Şeyhülislâmın imzasını taşıyan bir fetva yayımlanmıştı. Bu fetvada, Halife, “dünya düzeninin nedeni”, Kemalistler¹⁹ ise halifeye karşı gelen “bazı şerir şahıslar” olarak nitelendiriyordu. Fetvada, Kemalistlerin, “hükümet merkezini diğer bölgelerden ayırmak suretiyle halifelik otoritesini kırmak ve zayıflatmak amacıyla yüksek Hilâfet makamına ihanet ettikleri” belirtiliyordu. Fetvaya göre, bu nedenle, ulusalcıların “katledilmeleri ve gerekirse kitle halinde öldürülmeleri meşru ve farz”dı²⁰. Bu fetvada, Kurtuluş Savaşı yöneticileri isyancı sayılıyor ve onlara karşı savaşmanın dinsel bir görev olduğu da ayrıca vurgulanıyordu.

Bu fetva, halkı Kemalistlere karşı kışkırtmak amacıyla, çeşitli yollarla Anadolu’ya dağıtılmıştı. Şeyhülislâmın mezkur fetvasına gerekli karşılığı Ankara Müftüsü Borekçizâde Rifat Efendi ile Anadolu uleması vermiştir. Rifat Efendi’den başka on dokuz din adamının da imzaladığı fetvada Dürri-zâde’nin fetvasındaki iddialar sırasıyla yanıtlanıyor ve öncelikle “isyan” olarak nitelenen Kurtuluş Savaşı tarihsel bir temele oturtuluyordu. Ankara’nın fetvasında, İslâm halifesini baskıdan kurtarıp haklarını ve yetkilerini kullanacak duruma kavuşturmak, savaşın belli başlı amaçları arasında gösteriliyordu²¹. Bu fetva, Anadolu Ajansı bülteniyle Anadolu halkına du-

18 A.g.e., s.299-300.

19 Dönemin Batılı yazımında, Kemal Atatürk önderliğindeki ulusalcılara (kuvvacılar) “Kemalistler” deniyordu. Örneğin bkz: Sofya’da bulunan Mr. Bland tarafından Foreign Office’e gönderilen 6 Aralık 1920 tarihli “Siyasal Kemalizm” (Political Kemalism) başlıklı memorandum. Bilâl N. Şimşir, *British Documents on Atatürk (1919-1938)*, C.II, TTK Yayınları, Ankara, 1975, s.475-477.

20 Bu fetva metni için bkz: Sabahattin Selek, *Millî Mücadele I: Anadolu İhtilali*. 3.B., Burçak Yayınevi, İstanbul, 1966, s.77-78.

21 A.g.e., s.79-80.

yurulmuş, 23 Nisan'da ulusal hareketi destekleyen Anadolu gazetelerinde yayımlanmıştı. TBMM tarafından yayınlanan 9 Mayıs 1920 tarihli "İslâm Âlemine Beyanname" de, İstanbul'u, dolayısıyla Osmanlı Hükûmetini ve Padişahını, Müslüman ülkelerine ve Anadolu halkına âdeta şikayet ediyordu.

24 Nisan 1920 tarihli ilk gizli oturumda TBMM başkanı Mustafa Kemal, ülkenin durumuyla ilgili uzun bir açıklamada bulunmuştur. Ulusun, varolan kötü durumun farkında olmadığını, dolayısıyla İstanbul'un işgalinden habersiz olduğundan, Hilâfet ve Saltanat makamının anlamını kavrayamayacağını, ayrıca İstanbul'la bir anlaşmaya varılamayacağını açıklayan Mustafa Kemal'e göre, o günlerde İstanbul ile Londra arasında nitelik bakımından hiçbir fark yoktur; çünkü, camide bile Halifeyi İngiliz askerleri korumaktadır. Bu nedenlerle, Meclisin Osmanlı sultanıyla özel bir ilişki kurması dahi olanak dışıdır.²²

1 Mayıs 1920 tarihli gizli oturumda ise Antalya mebusu Hamdullah Suphi (Tanrıöver), İstanbul'a bağlı güçlerin, Ankara'nın bazı adamlarına karşı suikastlar düzenlediklerini, halk kitlelerini kışkırttıklarını ve işgalci devletlerin Hilâfet konusunda İslâm ülkelerinde Kemalistler aleyhinde propagandalar yaptıklarını söylemiştir. Hamdullah Suphi, işgalci devletler ve özellikle İngiltere, propagandalarında halifeyi tanımayıp, cumhuriyet ilân etmek isteyenleri etkisiz kılmak amacıyla, İstanbul'a girmiş olduklarını, amaçlarının Müslüman ülkelerinin isteklerine uygun olarak "asiler"e karşı halifeyi korumak ve halifenin gücünü arttırmak olduğunu belirttiklerini açıklamıştır. H. Suphi, bu propagandayı etkisiz bırakmak, en azından etkilerini azaltmak amacıyla yönelik olarak, Meclisin, İslâm ülkelerine yönelik bir bildirme yayımlamasını önermiştir. Bu bildiriyle, yürütülmekte olan savaşın gerçek amacının ülkenin birlik ve onuru ile ulusal egemenliği ve halife-sultanı korumak olduğu ilân edilecekti²³.

Bu öneri Meclis tarafından kabul edilmiş, bildirinin hazırlanması için bir komisyon kurulmuş ve kurulca hazırlanan İslâm Âlemine Beyanname,

²² Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, C.1, s.8-9.

²³ Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, C.1, s.9.

“BMM Reisi Mustafa Kemal” imzasıyla 9 Mayıs 1920’de Anadolu Ajansı vasıtasıyla yayımlanmıştır. Beynamede, Hilâfet ve Saltanat makamında bulunan Padişahın ve Ümmetin sorumlulukları Kur’anı Kerim’den ayetler ve Hz Muhammet’in hayatından örneklerle hatırlatılmış ve İngilizlerin Müslümanlara karşı emperyalist politikaları ile İslâmların içinde buldukları olumsuz koşullar vurgulanmıştır. İslâmların, özellikle Türkiye halkının yek-vücut olmalarının ehemmiyetinin vurgulandığı beynamede “Âlem-i İslâm”’a yapılan çağrı şöyledir²⁴: “İşte bunlar bizim için ders-i ibret olmalı, umum kürre-i arzda mevcut 300 milyonu mütecaviz Müslümanlara bir melce kalmış ise o da burasıdır, buranın Halife-i Mukaddesimiz, Padişahımız Efendimiz Hazretlerinin ve Makamı Hilâfet ve istiklâl-i milletin muhafazası hususunda milletimiz bünyan-i marsus gibi müttehid bulunup inayet-i süphaniyeye mazhariyeti temenni etmelidirler.”

Aynı tarihte İslâm âlemine hitaben yayınlanan bir beyanname daha vardır. Beyannamelerin içeriğinden, birincisinin Türkiye halkına, ikincisinin doğrudan İslâm âlemine yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bu ikinci bildirinin İslâm âlemine yönelik en dikkat çekici kısmı şöyledir²⁵: “İşte biz, bir taraftan müstevlileri geldikleri yerlere tard etmek, diğer taraftan iğfal ve ifsad edilenleri yola getirmekle meşgul olduğumuz bir zamanda sizi hakikatten haberdar etmek istedik. Zira öğrendik ki Mısır da ve Hind’de olduğu gibi İslâmın başını İslâmın eliyle ezenler bizi halifeye âsi ve günahkâr bir zümre olarak tanıtmak istiyorlar. En eski zamanlarda olduğu gibi bugün de İslâm dinine ve İslâm âlemine karşı deruhte ettiği muazzam vazifeye gevşemez, sarsılmaz bir iman ile sadık olan milletimiz düşmanın tezvîr ve iğfaline kapılmaktan sizi tahzir eder. Cenubun kızgın çöllerinden şimalin buzlu iklimlerine ve şarktan garba kadar asırlar arasında gazadan gazaya koşan milletimiz din yolunda kurban ettiği milyonlarca şehitlerinin vedia-i mübareki olan maksada merbut kalmakta devam ediyor.”

Kemalist Ankara’nın İslâm âlemi ile ilişkisine gelince. Bu ilişkiler, daha çok Hint Hilâfet Komitesi ile ilişkiler bağlamında bilinmektedir. Fakat

24 Beyannamenin tam metni için bkz: Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, AAM Yayınları, Ankara, 1991, s.334-337.

25 A.g.e., s.338-341.

Hint Hilâfet Komitesi'nin Kemalist hareketle teşrik-i mesaisi de lâyıkıyla açıklığa kavuşturulmuş²⁶ olmakla birlikte, bunun kanalları henüz tam anlamıyla tenevvür etmiş değildir. Bu kanallardan Türkiye kolunun en önemlisi Hint ekabirinden ve Hilâfet Komitesi azasından Abdurrahman Efendi'dir. Abdurrahman Efendi, Birinci Dünya Savaşı evvelinde İstanbul'a gelmiş ve özellikle Cemal Paşanın maiyetinde Teşkilât-ı Mahsusa'da Hintce ve İngilizce beyannameler yazımında görev almış, ayrıca Karargâh-ı Umumîde istihdam edilmişti. Mütareke zamanında İngilizler tarafından iki sene hapsedilmiş ve sonra serbest bırakılmıştı. Serbest bırakılınca da İstanbul'da bulunan M. M. Grubu ile temasa geçmiştir.²⁷

Birinci TBMM'de Hilâfet ve Saltanat Meselesi

Saruhan mebusu Refik Şevket (İnce), 13 Mayıs 1920 günü, atamaları ve görevden alınmaları padişah iradesine bağlı askerî ve mülkî memurların bu işlerinin, bundan sonra Meclis kararıyla yapılmasına ilişkin bir önerge vermişti. Önergede ifade edilen esas düşünce şudur: Meclis, ulusun ve padişahın gücünü kendi bünyesinde topladığından, önceden padişahın sorumluluk alanına giren her türlü konu, bundan sonra TBMM'nin sorumluluğu altında olmalıdır²⁸. Şarkîkarahisar mebusu Mustafa (Atay) da, 8 Temmuz 1920'de, Saltanat ve Hilâfet makamını ilgilendiren bütün anayasal işlerin BMM'ne ait olduğuna ilişkin geçici bir kanun teklifi vermişti. Teklifin gerekçesinde, özetle, "Padişahın tutsak olması nedeniyle, zorunluluk gereği Anadolu'da geçici bir hükûmet kurulmuştur. Ülkenin eski yasalara göre yönetilmesi artık olanak dışıdır. Ve ayrıca Hilâfet ve Saltanatın bıraktığı boşluğu ulus işleriyle doldurmalı, Meclisin açılışından itibaren yapılan işleri bir yasaya bağlamalıdır" deniyordu.²⁹

26 Bunun için şu eserlere bkz: Mim Kemal Öke, Hilâfet Hareketleri: Güney Asya Müslümanlarının İstiklâl Hareketleri ve Türk Millî Mücadelesi, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991; R. K. Sinha, **Mustafa Kemal ve Mahatma Gandhi (1919-1928)**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1972.

27 **TİTE Arşivi** Kutu.61, Gömlek.182, Belge.182. Türk kaynaklarında bulunan Abdurrahman Efendi hakkındaki bilgiler dağınık ve tutarsız bir görünüm arz etmektedir. Bu husus ayrıca tetkike değer bir konudur.

28 **TBMM Zabıt Ceridesi**, C.I, 2.B., Ankara, TBMM Matbaası, 1940, s.287.

29 **TBMM Zabıt Ceridesi**, C.III, 2.B., Ankara, TBMM Matbaası, 1941, s.191-192.

Böylece, öteden beri Saltanat ve Hilâfetle ilgili söylene gelenler yasal bir çerçeveye oturtulmuş oluyordu. TBMM’de Osmanlı iktidarı meselesi bariz şekilde Anayasa hazırlığı sırasında ortaya çıkmıştır. Anayasa görüşmeleri, TBMM’nin açılışından hemen sonra başlamasına karşın, Anayasa Tasarısı’nın içeriğiyle ilgili görüşmeler ve çalışmalar ancak Ağustos 1920’de yoğunluk kazanmıştır. Bu görüşmelerde başka konuların yanı sıra Hilâfet ve Saltanat konusu da müzakere edilmiş, müzakereler sonucunda da “Hilâfet ve Saltanat ve vatan ve ulusun kurtuluşu ve bağımsızlığından ibaret olan amacın gerçekleşmesine kadar” ilkesi kabul edilmişti³⁰. Tasarının ikinci maddesi üzerinde tartışmalar sürerken, Menteşe mebusu Tevfik Rüştü (Aras)’nın, “Bizde hilâfet ruhbanîyet demek değildir. Burada (Hilâfeti) gözden çıkarmakla genel anlayışa bir ayrılık sokmuş oluyoruz” sözü üzerine, Şarkıkarahisar mebusu Mehmet Vasfi (Seçer), Hilâfet bir manevî emirdir, demiştir. Bunun üzerine Hilâfetin maddî emir mi, yoksa manevî emir mi olduğu tartışılmıştır.³¹

Anayasa hazırlıkları sırasında, Ağustos 1920’de hazırlanmaya başlanan ve bir broşür halinde bastırılarak 13 Eylül 1920 tarihinde TBMM’ne hükûmet önergesi olarak sunulan Halkçılık Programı da Hilâfet ve Saltanat tartışmalarına konu olmuştur. Program, 18 Eylül’de Mecliste okunmuş, niteliği bakımından bir Anayasa Tasarısı olduğuna karar verilerek, incelenmek üzere özel bir komisyona gönderilmişti. 1921 Anayasası yönündeki çalışmalar bu komisyonun hazırladığı tasarı üzerinden yapılmıştır. Bu çerçevede Anayasa Komisyonu, 21 Ekim 1920 günü Halkçılık Programı üzerindeki çalışmalarını tamamlamış ve Anayasa Tasarısı’nı 18 Kasım’da TBMM’ye sunmuştur. Bu tasarının girizgâhı “BMM Beyannamesi” olarak ilân edilmiştir. Beyannamede, TBMM’nin, “ulusal sınırlar içinde hayat ve bağımsızlığını sağlamak ve Hilâfet ve Saltanat makamını kurtarmak yemi niyle kurulduğundan, hayat ve bağımsızlığının, tek ve kutsal emel bildiği

30 A. Demirel, **Birinci Meclis’te Muhalefet: İkinci Grup**, İletişim Yayınları, 1994, İstanbul, s.194.

31 Seçil Akgün, **Halifelik Sorunu ve Laiklik**, Turhan Kitabevi, Ankara, s.50-51.

Türkiye halkını, emperyalizm ve kapitalizmin zor ve baskısından kurtararak yönetim ve egemenliğinin sahibi kılmakla amacına ulaşacağı kanısında olduğu"³² belirtiliyordu.

Anayasa Tasarısı'nın Mecliste görüşülmesine 18 Kasım'da başlanmıştı. 20 Kasım tarihli ikinci görüşme sonucunda 31 maddelik tasarının 21 maddesi kabul edilmişti. Meclisin 7 Aralık tarihli gizli oturumunda tasarı yeniden görüşülmüştür. Halkçılık Programı'nda "Hilâfet ve Saltanat makamı kurtarıldıktan sonra padişah ve halife esas kanunlar çerçevesinde saygın ve yüksek yerini alır" ifadesinin bulunduğu Nisâb-ı Müzâkere Kanunu'nun ilk maddesi hatırlatılıyordu. Bu çalışmalar sırasında Hilâfet ve Saltanat konusuyla ilgili tartışmalar çıkması üzerine, Mustafa Kemal, 25 Eylül 1920 tarihli kapalı oturumda konuyla ilgili oldukça keskin bir açıklamada bulunmuştu. Bu açıklamasında M. Kemal, "İşte ulema ve fuzelâyı kırımımız var. Esir olan adam padişah olamaz. Biz öteden beri diyoruz ki, halife ve padişahımız kuvvet ve kudret-i şer'iyyesini istimalden memnurdur, hainane hareket ediyor. Nerede bizim halife ve padişahımız deriz ve bugün ya onu tanımak lâzım veyahut onun yerine derhal birisini ikâme etmek lâzım gelir, buyurursunuz"³³ diyordu.

Yukarıdaki konuşmasında Mustafa Kemal, Sultanlık ve Halifelik makamında bulunan Padişahın, yetkilerini ve sorumluluklarını kullanamaması dolayısıyla halife-sultan olamayacağını da belirtmiştir. Meclisin 7 Aralık 1920 tarihli gizli birleşiminde Hilâfet ve Saltanat makamıyla ilgili daha hararetli tartışmalar olmuştur. Bu oturumda Anayasa Tasarısı'nın beşinci maddesi³⁴ üzerinde gizli birleşime geçildiğinde, Tasarayı hazırlayan mebuslardan Karesi mebusu Hasan Basri (Çantay), Halkçılık Programı'ndaki ilgili maddenin söz konusu tasarının uygun bir yerine eklenmesini istemiştir. Konuşmasında, mevcut halifeliği meşru görmediğini, maddenin ona yönelik olmadığını, madde tasarıya eklendiği takdirde bunun temel hukuk

32 İsmail Arar, *Atatürk'ün Halkçılık Programı*, Baha Matbaası, İstanbul, 1963, s. 10-11.

33 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları*, C.I, s.136.

34 Bu madde şöyledir: "Hilâfet ve saltanat makamının tablisine muvaffakiyet hâsıl olduktan sonra padişah ve halife-i müslimin kavanîn-i esasiye dairesinde mevki-i muhterem ve mübeccelisini ah-zeder."

gereklerine etkisi olmayacağını, buna karşılık, Meclisin halifeliğe karşı olduğu yolundaki söylentileri sona erdireceği gibi, İslâm ülkeleri üzerinde de olumlu bir etkide bulunacağını savunan Hasan Basri, Hilâfet ve Saltanatı iki ayrı kavram ve kurum olarak ele almış, halifeyi “gayri meşru” diye nitelmiş ve Hilâfet makamının da tarihsel bakımdan mevcut olup olmadığının sorgulanması gerektiğini belirtmiştir.³⁵

Hilâfet ve Saltanat makamında oturan kişinin ülke ve ulusa karşı “bazı fesat örgütler” oluşturduğundan hain olduğunu belirten Mustafa Kemal’e göre, bu kışkırtmaları yapabilen halife, yoktur ve yok olacaktır; düşüncesinde sultan ve halife olan millet, şimdilik, padişahın emrine kayıtsız koşulsuz uymak zorunda olduğunu düşünmektedir. Bu yüzden, “Bunu (Halifeyi) avucumuzda tutalım ve istediğimiz şeyleri kendimiz emrettirelim” diyen Mustafa Kemal, sözlerine şöyle devam etmiştir³⁶: “Fakat biz bu iş ile oynamazsak düşmanlarımız da görürler ki İngiliz ve İngilizlerle beraber çalışan düşmanlarımızın bütün ümitleri mahvolacaktır. Bundan dolayı bizim için eseri zaaf olacaktır. Zaten beyanname tarzında bazı kabul edilmiş esaslarla bu maksadımızın temini için mahfuziyeti zikr ve bütün dünyaya ilân ve hatta bütün yeminlerimize ilâve olunmuştur.”

Mustafa Kemal’in yukarıda söz konusu ettiği TBMM üyelerinin yemin etmeleri ve yemin örneklerine ilişkin ilk teklifler, 28 Nisan 1920 tarihinde verilmişti. Bunlar, TBMM Riyaseti’nce Lâyiha Encümeni’ne havale edilmişti. Meclisin 6 Temmuz 1920 tarihli birleşiminde yemin metni hakkındaki Lâyiha Encümeni mazbatasını okunmuş, 8 Temmuz tarihli birleşimde ise yemin metninin başka bir oturumda görüşülmesi kararı alınmıştır. Bu karar gereğince Meclisin 10 Temmuz 1920 tarihli oturumunda mebuslar yemin etmişlerdir. Yemin metni, TBMM’nin talimatı üzerine, Meclis Zabıt Kâtibi Halil Ülgen tarafından kaleme alınmıştır. Fakat TBMM başkanı Mustafa Kemal Paşa, bu metni okuduktan sonra, taslak metnin başına

³⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, C.II, İstanbul, Kültür Yayıncısı, 1985, s.133.

³⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, C.I, s.134-136.

“makam” kelimesinin eklenmesini istemişti³⁷. Böylece son şeklini alan yemin metninde, mebusların, Hilâfet ve Saltanat ile vatan ve milletin kurtuluşu uğrunda çalışacağını göstermektedir. Ki bu, Meclisin amacının formüle edilmiş şeklidir.

Mustafa Kemal'in beşinci maddeyle ilgili yukarıdaki açıklamaları üzerine Hasan Basri, bu maddenin Anayasaya eklenmesi isteğinden vazgeçmiştir. TBMM'nin 7 Aralık 1920 tarihli gizli birleşimi, Meclisin açılmasından o güne kadar halife-sultana karşı olan tavrın ciddi olarak değişmiş olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bundan böyle TBMM, halife-sultanı bir hain olarak görmekte ve onun etkisini TBMM'ye ve Anayasaya sokmak istememekte, üstelik dışlamaktadır. M. Kemal'den sonra söz alan Erzurum mebusu Mehmet Salih (Yeşiloğlu), “bu maddede bir halife sorunu uzayıp gitmektedir. Ben sanıyorum ki, bu bir aile sorunudur. Dalbudak salmış olan bu şecere(nin)...kurumuş dallarını kesmeyecek miyiz?” demiştir. Bu ifadenin, milletvekili hoca-efendilerin Halife ve Hilâfet aleyhinde konuşanlara yönelik bir sitem olduğu söylenebilir. “Meclis içinde Meclis” oluşturma anlayışını getiren Anayasa Tasarısı'nın yedinci maddesi 20 Ocak 1921 tarihinde yeniden görüşülürken Hilâfet ve Saltanat makamı konusunda hararetli tartışmalar yeniden ortaya çıkmıştır.

Anayasa Tasarısı'nın beşinci maddesiyle ilgili görüşmelerde Erzurum mebusu Hüseyin Avni (Ulaş), bu maddeyle TBMM'nin yetkilerinin sınırlandığını ileri sürmüştür. Bunun üzerine M. Kemal, Anayasanın birinci maddesiyle egemenliğin ulusa verildiğini, dolayısıyla bu maddeyle Meclisin yetkilerinin sınırlanmadığını belirtmiş ve “sanıyorum ki yüksek meclisiniz artık bu yetkileri bir şahsa bırakmak istemiyor, kendi yapmak ve tamamen üzerine almak istiyor. Sonuçta bunu ifade etmek gerekir” demiştir. Hüseyin Avni, “Mustafa Kemal Paşa buyurdular ki, birinci madde zaten isteneni sağlamıştır, yalnız Padişah haklarından Meclisçe kullanılacak olan-

37 Mahir İz, *Yılların İzi*, 3.B., İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2000, s.94. Bu metin şöyledir: “Makam-ı hilâfet ve saltanatın vatan ve milletin istiklâl ve istihşâfından başka bir gaye takib etmeyeceğine vallah”. Metnin orijinali *TİTE Arşivi*'ndedir: Kutu.113, Gömlek.26, Belge.26. Metnin arka yüzünde “Birinci Büyük Millet Meclisi azalarının ettikleri yemin levhası. Yazan: Ankaralı Halil Bey-1920. E. B. Şapolyo” yazılıdır.

ları burada açıklıyoruz. O halde bunu tamamlayalım, Padişaha ait olup da Meclise alınmak istenen hakların hepsini burada gösterelim” demiştir.³⁸ Meclisin gündemine Londra Konferansı gibi diplomatik konular gelince, Osmanlı ruhanî ve dünyevî iktidarı ile iktidar sahipleri daha keskin eleştirilere maruz kalmıştır. Padişahlığın da Lozan Konferansı öncesi benzer bir gelişme vesilesiyle ilga edilmesi anlamlıdır.

8 Şubat 1921 günü TBMM Hükûmeti ile İstanbul Hükümeti arasında Sevres Antlaşması ile ilgili yazışmaları konu olan gizli bir oturum daha yapılmıştı. Bu oturumda Burdur mebusu Mehmet Akif (Ersoy), TBMM’den Babıâli’ye gönderilmek için hazırlanan telgrafın üslûbunu oldukça ağır bulmuş ve bunun yerine kendisinin hazırladığı bir metin önermiştir. Kabul edilmeyen bu metinde dikkat çekici önemli nokta şudur³⁹: “Bugün İstanbul’un uhde-i hamiyetine düşen vazife derhal BMM’nin meşruiyetini tasdik ve konferansa murahhas göndermek hakkının bu Meclise ait olduğunu ilân etmektir. Bunun hilâfında hareket milletin halâsına set çekmek, tefrika ve inkisama bâdi olmak, makam-i Hilâfet ve Saltanatı (Papalık) gibi kuvva-yı maddiyeden mahrum ve gayrı meşru bir şekle sokarak ecnebilerin amâline bâziçe derekesine indirmek demektir.”

Aynı oturumda Mersin mebusu İsmail Safa (Özer), halifelik meselesiyle uğraşmanın vakitsiz olduğunu, zamanı gelince gerekli kararın alınacağını açıklamıştır. İzmit mebusu Hamdi Namık (Gör), Hilâfet sorunu şimdi gündeme getirilecek olursa, bundan geri adım atmanın olanaksız olduğunu, zamanı gelince konunun görüşüleceğini, “Padişahın, Meclise itaat etmezse düşürülmesi gerektiğini” söylemiştir. Mustafa Kemal de Mehmet Akif’in önerisini kastederek, Hilâfet ve Saltanat makamının Papalık sözcüğüyle ifade olunmasına karşı olduğunu, ayrıca halifenin tutsak olmasından dolayı Meclisi onaylayamayacağını ve bu konuda bir pazarlığın bile söz konusu olamayacağını açıklamıştır⁴⁰. Görülüyor ki, önceden Hilâfet ve Saltanat makamına sıkı sıkıya bağlı olan ulemeden vekiller bile halife-sultana olan eski bağılıklarını bırakmışlardır. Açıkçası, Türkiye’nin geleceği

38 Demirel, *İkinci Grup*, s.202-204.

39 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları*, C.I, s.411

40 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları*, C.I, s.412-415.

bahis konusu olduğu zaman, bu makama eleştirel şekilde yaklaşılmaktadır. 1922 başlarındaki diğer bir gelişme, TBMM'nin halife-sultana bakış açısının iyice netleşmiş olduğunu ortaya koymuştur.

Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk)'in, Mart 1922'de, ulusal davayı Avrupa'da savunmak ve tanıtmak amacıyla İstanbul'dan geçerken Sadrazam Tevfik Paşa ve Padişahı Mehmet Vahdettin ile görüşmesi, TBMM'de hükûmet aleyhinde gensoru verilmesine ve Padişahlık karşıtı bir tutumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Gensoru üzerine görüşmeler sırasında bir konuşma yapan Trabzon mebusu Hafız Mehmet (Engin)'in "Bakanlar Kurulu, hiçbir vakit Yüksek Meclisin ve Hükûmetinin meşruluğunu Padişaha tasdik ettirme ihtiyacına karar veremez" ifadesi⁴¹, mebusların Osmanlı hanedanına tepkisinin somut bir delilidir. Bundan da anlaşılacağı üzere TBMM, Türkiye'nin özellikle milletler arası temsili konusunda haklarını dikkatle savunmaktadır. Bundan sonra Saltanatın kaldırılmasına kadar TBMM'de halifelik ve sultanlık meselesi bir daha tartışma konusu olmamıştır.

Saltanatın kaldırılmasından sonra halifeliğin ruhaniyet işleriyle sınırlı şekilde devamına müsaade edilmiştir. Bununla birlikte halifeliğe, Osmanlı hanedanından birisinin, Vefiaht Abdülmecit'in getirilmesi Osmanlı siyasal varlığının nihayete ermesine olanak tanımamıştır. Halife olduktan bir süre sonra Abdülmecit, Osmanlı padişahının davranışlarını çağrıştıracak nitelikte tavır ve hareketler içine girmiştir. Bu davranışlar halifeliğin, ulusallık ve lâiklik yolundaki modern Türkiye'de önemli bir rahatsızlık ve muhalefet merkezi hâline gelmesine neden olmuştur. Bu nedenle TBMM, 3 Mart 1924'te çıkardığı kanunlarla halifeliği kaldırmanın yanı sıra, hancadan mensuplarını memleket dışına çıkararak Osmanlı iktidarını tamamen bertaraf etmiş ve monarşiden demokrasiye geçişin önündeki engelleri kaldırmıştır.

41 Mahmut Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru (1921-1922)*, Başnur Matbaası, Ankara, 1971, s.230.

Sonuç

TBMM, Türkiye'nin özellikle milletler arası temsili konusunda haklarını dikkatle savunmuştur. Saltanatın 1 Kasım 1922 tarihinde kaldırılmasından sonra Hilâfetin ruhaniyet işleriyle sınırlı bir makam şeklinde devamına müsaade edilmiştir. Bununla birlikte halifelîğe Veliâht Abdülmecit'in getirilmesi, Osmanlı siyasal varlığının nihayete ermesine olanak tanımamıştır. Halife Abdülmecit'in bir Osmanlı padişahının klasik siyasal yetkisini çağrıştıracak nitelikte tavır ve hareketler içine girmesi, halifelîğin, ulusallık ve lâiklik yolundaki modern Türkiye'de önemli bir muhalefet merkezi haline gelmesine ve genel (toplumsal) bir rahatsızlığın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu nedenle TBMM 3 Mart 1924 tarihinde çıkardığı kanunlarla, halifelîği kaldırmanın yanı sıra hanedan mensuplarını da memleket dışına çıkararak, artık iyice kesifleşen Osmanlı iktidarına ağır bir darbe indirmiş ve monarşiden demokrasiye geçişin önündeki engelleri bertaraf etmiştir.

TBMM'de Saltanatın kaldırılması hakkında yapılan görüşmeler, aslında beş yıllık bir iktidar mücadelesinin muhasebesini çıkarmak açısından da önemli bir gösterge olmuştur. Fakat bu iktidar mücadelesinin ilk sinyalleri, Türk Kurtuluş Savaşı'nın kazanıldığını gösteren ve 9 Eylül 1922'de İzmir'in kurtuluşuyla gerçekleşen Büyük Zaferi müteakiben ortaya çıkmıştır. İstanbul Hükûmeti, Başkumandan Gazi Mustafa Kemal'in Büyük Zaferini kutlayan bir şükran telgrafı çekmiş, fakat bir cevap alamamıştı. 11 Eylül günü de Padişah adına İstiklâl şehitlerinin ruhuna ithaf edilen bir mevlüt okutuldu. Fakat halk, bu gösterişlere hiçbir değer vermeyerek TBMM'nin yanında olduğunu açıkça göstermişti. Kuşkusuz önce Saltanatın, sonra da Hilâfetin kaldırılması Osmanlı yönetiminin tasfiyesi bağlamında anlam kazanmaktadır. Bu süreç açısından en dikkate değer gelişmeler ise Osmanlı Hilâfet Sarayı'nın bir muhalefet merkezi haline gelmesinden sonraki süreçte olmuştur.⁴²

⁴² Bu konu, Beşinci Uluslar Arası Atatürk Kongresi'nde (Ankara, 8-12 Aralık 2003) sunduğumuz ve Bildiriler kitabında yayımlanacak "Son Osmanlı Halifesi'nin Sayılı Günleri" başlıklı tebliğimizde ele alınmıştır.